
1915–1916 թթ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԵՐԻ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԶ

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

1991 թ.՝ Հայաստանի անկախության վերականգնումից հետո, հայրենական պատմագրությունը հարստացավ Հայկական հարցի վերաբերյալ հիմնարար աշխատություններով: Դրանց թվում են 1915–1916 թթ. Անտանտի (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) և Քառյակ միության (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Օսմանյան կայսրություն, Բուլղարիա) տերությունների դիվանագիտական շրջանակներում Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ մշակված գաղտնի ծրագրերը ներկայացնող ուսումնասիրությունները: Այդ աշխատությունների մի մասն ուղղակիորեն վերաբերում է կա՛մ Հայկական հարցի պատմության կոնկրետ ժամանակահատվածին, կա՛մ էլ ներկայացնում է որոշակի ժամանակահատվածում մեծ տերություններից որևէ մեկի քաղաքականությունը, իսկ մյուս մասն էլ Հայկական հարցի պատմությունը դիտարկում է հայոց պատմության կամ մեր ազգային հիմնախնդիրների համատեքստում:

Մեծ չէ հայաստանյան այն պատմաբանների թիվը, ովքեր հետխորհրդային տարիներին անդրադարձել են Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի ապագա վարչաքաղաքական կարգավիճակի հարցին՝ ինչպես Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթների բաժանման վերաբերյալ անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի բանակցություններում, այնպես էլ դրանց արդյունքում ստորագրված համաձայնագրերում, վերհանել ու ներկայացրել են հայկական տարածքների բաժանման թուրք-գերմանական ծրագիրը: Այդ պատմաբանների թվում են ավագ սերնդի ներկայացուցիչներ՝ ակադեմիկոսներ Հր. Ավետիսյանը և Գ. Գալոյանը: Հր. Ավետիսյանը հետխորհրդահայ առաջին պատմաբանն է, ով քննական վերլուծության ենթարկեց Հայկական հարցի պատմության ամենաբարդ ու խրթին ժամանակահատվածը՝ սկսած 1917 թ. վերջին Անդրկովկասում ռազմաքաղաքական նոր իրադրության ստեղծումից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը՝ անդրադառնալով նաև արևմտահայերի բնաջնջման և Արևմտյան Հայաստանի հայաթափման թուրք-գերմանական ծրագրի տրամաբանական շարունակությունը դարձած Կովկասյան ֆեդերացիայի կամ «Կով-

կասյան ընդհանուր տան» ստեղծման նախագծին¹։ Գ. Գալոյանը 1915–1916 թթ. Հայկական հարցում Անտանտի տերությունների վարած քաղաքականությունը ներկայացրել է XVI դարից մինչև 1917 թ. ընկած ժամանակահատվածում մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումների և Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ճակատագրում դրանց ազդեցության ու հետևանքների համատեքստում²։ Մեծ տերությունների կողմից Հայկական հարցի դիվանագիտական քննարկումներին անդրադարձել է նաև ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանը³։ Հիմնախնդիրը կենտրոնական տեղ է գրավում տոդերիս հեղինակի գիտական ուսումնասիրություններում, որոնցում այն ներկայացված է Մերձավոր Արևելքում մեծ տերությունների և նրանց ձևավորած ռազմաքաղաքական դաշինքների որդեգրած մոտեցումների, մշակած ծրագրերի ու վարած քաղաքականության տեսանկյունից⁴։ Մեկ այլ հեղինակ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Հակոբյանը, հիմնախնդրին անդրադարձել է Հայոց Մեծ եղեռնի հետևանքով տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի տեսանկյունից՝ վերհանելով դրա պատմական ու իրավական հիմքերը⁵։ Գիտական կարևոր արժեք են ներկայացնում նաև պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ա. Մարությանի աշխատությունները։ Դրանցում քննության է առնված Հայոց ցեղասպանության տարիներին՝ 1915–1917 թթ., Հայկական հարցում Ռուսաստանի ցարական, Ժամանակավոր և բոլշևիկյան կառավարությունների վարած արտաքին քաղաքականության աստիճանական զարգացման ընթացքը, ինչպես նաև ներկայացված է ռուսական իշխանությունների քաղաքականությունն Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության նկատմամբ, իսկ

¹ Տե՛ս նաև Հ. Գալոյան. *Հայկական հարցը 1918 թվականին*, Երևան, 1997, էջ 3–9։

² Գ. Գալոյան. *Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.)*, Երևան, 2004, էջ 669–694։

³ Լ. Խուրշուդյան. *Հայկական հարցը. բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը*, Երևան, 1995, էջ 41։

⁴ Լ. Հովհաննիսյան. *Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914–1917 թթ.*, Երևան, 2002, էջ 78–101, նույնի՝ *Западная Армения в 1914–1916 гг.* — «Вестник общественных наук» НАН РА, 2013, № 3, с. 68–76; նույնի՝ *Западная Армения в планах великих держав в годы Первой мировой войны.* — Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ. М., 2014, с. 91–114; նույնի՝ *Օսմանյան կայսրության մասնատման մեծ տերությունների ծրագրերը 1914–1917 թթ.* — Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես – 1918 թ.)։ Գիրք Երկրորդ (1901 – 1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), Երևան, 2015, էջ 529–535։

⁵ Հ. Հակոբյան. *Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը*, Երևան, 2002, էջ 200–220։

Օսմանյան կայսրության ասիական տիրույթների համար Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դիվանագիտական պայքարը պատմաքննական վերլուծության է ենթարկված միջազգային իրավունքի տեսանկյունից⁶:

Ի տարբերություն խորհրդահայ պատմագրության, վերոնշյալ հեղինակների աշխատություններում Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի զինագրավման և բաժանման համար Անտանտի տերությունների միջև ծավալված դիվանագիտական պայքարը, ինչպես նաև հայ ժողովրդի բնաջնջման միջոցով Հայաստանի հայաթափման ու նրա արևելյան հատվածը Կովկասյան ֆեդերացիայի մեջ տարրալուծելու թուրք-գերմանական ծրագիրը լուսաբանված են մանրամասնորեն և համակողմանիորեն: Վերհանված են դրանց պատճառները, նպատակները, արդյունքները, վերագնահատված է այդ ծրագրերի ազդեցությունը Հայկական հարցի հետագա ընթացքի վրա: Հիմնախնդրի ուսումնասիրության գիտական նոր արդյունք է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ճակատագրի հարցում Անտանտի և Քառյակ միության հեռահար նպատակների պատմահամեմատական վերլուծությունն ու առանձին-առանձին դրանց անաչառ գնահատումը: Մասնավորապես, նշված աշխատություններում հիմնավորվում է, որ 1914 թ. թուրք-գերմանական ռազմաքաղաքական դաշինքի կնքումը նշանակում էր Օսմանյան կայսրությանը ավստրո-գերմանական խմբավորումից կտրելու ուղղությամբ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի ջանքերի լիակատար ձախողում ու այդ պետության նկատմամբ Անտանտի տերությունների քաղաքականության արմատական վերանայման անհրաժեշտություն: Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների միջև բանակցություններով այդ գաղափարը դրվեց գործնական հիմքի վրա:

Նշենք, որ դեռևս 1840 թ. Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանն աջակցելու պարտավորություն, ստանձնել էին Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրիայի և Պրուսիայի կառավարությունները՝ Լոնդոնում սուլթանական կառավարության հետ ստորագրված համաձայնագրով: Այդ պարտավորության ոգուն համահունչ 1878 թ. ստորագրվել էր Բեռլինի տրակտատը, որով էլ միջազգային դիվանագիտության մեջ սկսվել էր Հայկական հարցի պատմությունը: Եթե Բեռլինի վեհաժողովից հետո մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմն ընկած ժամանակահատվածում Արևմտյան Հայաստանի և հայերի նկատմամբ եվրոպական մեծ տերությունների քաղաքականությունը գլխավորապես պայմանավորված էր եղել կայսրության տարածքային ամբողջականությունը չխախտելու ու անձեռնմխելիությունը

⁶ А. Марукян. Армянский вопрос и политика России (1915–1917 гг.). Ереван, 2003, с. 24–325; Նույնի՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, 2014, էջ 84–89:

պահպանելու սկզբունքով, ապա նրա մուտքն Առաջին համաշխարհային պատերազմ՝ որպես կայզերական Գերմանիայի դաշնակից, ցրեց Անտանտի տերությունների վերջին հույսերն անգամ Օսմանյան կայսրության չեզոքությունն ապահովելու մասին: Վերջիններս առանց հապաղելու հրաժարվեցին կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման քաղաքականությունից: 1914 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին առաջ քաշվեց օսմանյան «ժառանգության», այսինքն՝ կայսրության ոչ թուրքական տիրույթների բաժանման խնդիրը, որի բաղկացուցիչ մասերից մեկն էլ Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի ապագայի հարցն էր: Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Հ. Ասքվիթի բնորոշմամբ՝ «ժամանակի հարց էր, մինչև որ թուրքական կայսրության անկայունությունը Ասիայում ևս նախապատրաստեր նրա անկումը»⁷: Այդ օրերին Ռուսաստանի ցար Նիկոլայ II-ը ևս հայտարարեց, որ «Թուրքիային վերջ պետք է տրվի»⁸: Շուտով Լոնդոնի և Պետերբուրգի պաշտոնական հայտարարություններին միացավ Փարիզի կառավարությունը: Այս հանգամանքը Հայկական հարցի ընթացքի վրա ազդող լուրջ գործոն դարձավ:

1915 թ. փետրվարին բրիտանական և ֆրանսիական ռազմածովային ուժերի իրականացրած Դարդանելի գործողությունը, ինչպես նաև Թուրքիայի դեմ պատերազմին մասնակցության վերաբերյալ Լոնդոնի, Փարիզի և Աթենքի կառավարությունների միջև բանակցություններն արագացրին Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթների բաժանման հարցում Անտանտի տերությունների միջև լարված դիվանագիտական պայքարը: «Այլ պայմաններում,– իրավացիորեն նկատում է ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը,– այդ պայքարը կարող էր ոչ միայն խզել հարաբերությունները, այլև պատերազմի պատճառ դառնալ դաշնակիցների միջև: Սակայն գերմանական բլոկի սպառնալիքը ստիպում էր նրանց առժամանակ ետին պլան մղել իրենց միջև գոյություն ունեցող հակասությունները և միավորել ուժերն ընդհանուր թշնամու դեմ»⁹:

1915 թ. մարտ-ապրիլին հուշագրերի փոխանակմամբ, ապա ապրիլի 26-ին Լոնդոնի գաղտնի համաձայնագրի ստորագրումով Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները հստակ ձևակերպեցին ոչ միայն Կոստանդնուպոլսի ու սևծովյան նեղուցների կարգավիճակը, այլև՝ Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթները մասնատելու իրենց մտադրությունը: Արևմտյան Հայաստանն անցնելու էր Ռուսաստանին, Կիլիկիան՝ Ֆրանսիային:

⁷ Տե՛ս Ա. Ն ա ս ի պ ե ա ն. Բրիտանիա և Հայկական հարցը 1915–1923, Պէրյու, 1994, էջ 70:

⁸ Գ. Գ ա լ ոյ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 670:

⁹ Նույն տեղում, էջ 669–670:

Ամբողջացնելով վերոշարադրյալ փաստերը, ինչպես նաև ամփոփելով անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի բանակցությունների նպատակի ու նշանակության վերաբերյալ պատմագրության մեջ մինչ օրս արտահայտված տեսակետները՝ հետխորհրդահայ պատմաբանները ևս ընդունում են, որ 1878–1914 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածում Հայկական հարցում եվրոպական մեծ տերությունների քաղաքականության հիմքում դրված էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման և անձեռնմխելիության ապահովման սկզբունքը: Միաժամանակ, հիմնախնդիրը դիտարկելով այդ ժամանակ գործող միջազգային իրավունքի հիմնարար նորմերի ու սկզբունքների տեսանկյունից՝ նրանք հավելում են, որ նշված ժամանակահատվածում տերություններն անտեսում էին ճնշված հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը, իսկ Հայկական հարցը դիտարկում էին որպես Օսմանյան կայսրության սահմաններում հայ ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգության ապահովման, ազգային խմբի անդամների անձնական և ունեցվածքային իրավունքների պաշտպանության, այդ նպատակով հումանիտար ինտերվենցիայի հարց: Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկիզբ դրեց Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթների բաժանման ծրագրի մշակման դիվանագիտական գործընթացին:

Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթների բաժանման վերաբերյալ Սայքս-Պիկոյի համաձայնությունը պետք է դիտարկել լոկ որպես նախնական համաձայնություն Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի միջև: Այն վերջնական դիվանագիտական փաստաթուղթ չէ, քանի որ Անտանտի տերությունները դեռևս 1914 թ. օգոստոսի 25 (սեպտեմբերի 5)–ի համաձայնագրով ստանձնել էին թշնամու հետ անջատ պայմանագրեր չկնքելու, ինչպես նաև խաղաղության բոլոր պայմանները միմյանց հետ համաձայնեցնելու փոխադարձ պարտավորություններ¹⁰: Հետևաբար, ցանկացած ծրագիր ու որոշում պատերազմի կամ ապագա հաշտության վերաբերյալ, որն ընդունվել էր Անտանտի տերությունների մի մասի կողմից ու չէր քննարկվել և համաձայնեցվել դաշինքի բոլոր անդամների միջև, չէր կարող համարվել վերջնական: Սայքս-Պիկոյի համաձայնությունը դարձավ հիմնարար փաստաթուղթ և դրվեց հետագա բանակցությունների ու համաձայնագրերի հիմքում՝ Ռուսաստանի կառավարության հետ 1916 թ. փետրվար-մարտին համաձայնեցնելուց հետո: Նշենք, որ 1915 թ. ստո-

¹⁰ Համաձայնագիրը ստորագրել էին՝ Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպան Ա. Բենկենդորֆը, Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Է. Գրեյը և Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան Պ. Կամբոնը: Համաձայնագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս Сборник договоров России с другими государствами (1856–1917). Сост. И. В. Козьменко. Под ред. Е. А. Адамова. М., 1952, с. 425.

րագրված անգլո-ֆրանս-ռուսական հուշագրերի և Լոնդոնի համաձայնագրի հիման վրա նույն թվականի նոյեմբերին բրիտանական ու ֆրանսիական կառավարությունների միջև, դաշնակից Ռուսաստանից անջատ, բանակցություններ էին սկսվել Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթների բաժանման նպատակով: Անհանգստացած լինելով Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական բանակի հաղթանակներով Լոնդոնի ու Փարիզի կառավարությունները շահագրգռված էին նախապես հստակեցնել ու սահմանագծել իրենցից յուրաքանչյուրին անցնելիք տարածքները և կանխել Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումը Մերձավոր Արևելքի այն մասերում, որոնց նկատմամբ լուրջ հետաքրքրություններ ունեին Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան: Բանակցությունների արդյունքում 1916 թ. հունվարի 3-ին կայացել էր նախնական համաձայնություն, որը նախագծի հեղինակներ՝ բրիտանական կառավարության արտակարգ լիազոր ներկայացուցիչ, Մերձավոր Արևելքի փորձագետ Մարկ Սայքսի և Բելլուրի ֆրանսիական նախկին գլխավոր հյուպատոս Ֆրանսուա Ժորժ Պիկոյի անուններով կոչվեց՝ Սայքս-Պիկոյի համաձայնություն: Դրա տեքստը 1916 թ. փետրվարի 25 (մարտի 9)-ին փոխանցվեց Ռուսաստանի կառավարությանը՝ որպես դաշնակից երկրների պատրաստած անակնկալ: Ինչպես գիտենք, հայկական տարածքների բաժանման հարցում Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը դժգոհ էր, որ Ուրմիա լճի հյուսիսային առափնյա տարածքը ու Բիթլիսի լեռնանցքներն ընդգրկվել էին Ֆրանսիային անցնելիք գոտում: Թեև տեղագրական տեսակետից այդ սահմանը «բնական էր, որովհետև ընթանում էր գլխավոր լեռնազանգվածի ուղղությամբ, սակայն քաղաքական ու ռազմագիտական կշռադատությունների տեսակետից», արտգործնախարար Ս. Մազունովի համոզմամբ, «այն հազիվ թե կարելի էր ընդունելի համարել»¹¹, քանի որ գրկում էր Ռուսաստանին տարածքային ընդլայնման հնարավորությունից: Ի վերջո, երկարատև ու լարված բանակցությունների արդյունքում բրիտանական ու ֆրանսիական կողմը տեղի տվեց: Հուշագրերի փոխանակմամբ 1916 թ. ապրիլի 13 (26)-ին, մայիսի 9–16-ին և մայիսի 10 (23)–օգոստոսի 19 (սեպտեմբերի 1)-ին ստորագրվեցին համապատասխանաբար ռուս-ֆրանսիական, անգլո-ֆրանսիական և ռուս-անգլիական համաձայնագրերը՝ Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթները միմյանց միջև բաժանելու վերաբերյալ: 1917 թ. ապրիլի 20-ին օսմանյան «Ժառանգության» բաժանման ծրագրին միացավ նաև

¹¹ «Հայաստանի ավտոնոմիան» յեւ Անտանտան: Վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից: Առաջաբ.՝ Ա. Հովհաննիսեան: Յերեվան, 1926, փաստ. 43, էջ 30:

Բտալիան՝ իր տարածքային պահանջներն ամրագրելով Մեն-Շան-դե Մորիենի անգլո-ֆրանս-իտալական գաղտնի համաձայնագրում¹²:

Ի տարբերություն խորհրդահայ պատմագրության, հետխորհրդահայ պատմագրության մեջ օսմանյան «ժառանգության» բաժանման վերաբերյալ անգլո-ֆրանս-ռուս-իտալական համաձայնագրերին տրված է ոչ միայն պատմագիտական, այլև՝ միջազգային-իրավական գնահատական: Ինչ խոսք, Անտանտի տերությունների մշակած ծրագիրն որևէ ընդհանուր բան չունեի Հայկական հարցի բովանդակության հետ: Ընդհակառակը, այն վկայում էր Անտանտի տերությունների քաղաքականության նվաճողական, գաղութատիրական էության մասին. Հայաստանը բաժանվելու էր երկու մասի՝ Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև: Հայկական անկախ պետություն հիմնելու հարցը չէր քննարկվում: «Հայերի կյանքում պարզապես տեղի էր ունենում արմատական փոփոխություն. Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող տարածքները անցնում էին Ռուսաստանին եւ Ֆրանսիային»¹³, – նշում է Լ. Խուրշուդյանը: Այդուհանդերձ, կարևոր է, որ Անտանտի տերությունների համաձայնագրերով ճանաչվում էր ցեղասպան օսմանյան պետության իշխանությունից Արևմտյան Հայաստանը Անտանտի տերությունների կողմից զինագրավելու միջոցով ազատելու անհրաժեշտությունը, ինչն արդեն 1916 թ. իր արտահայտությունը գտավ պատերազմի նպատակների, ճնշված ժողովուրդների ազատագրության և ինքնորոշման մասին Անտանտի դաշնակից երկրների կառավարությունների, արտաքին գերատեսչությունների ղեկավարների հրապարակային ելույթներում ու պաշտոնական հայտարարություններում¹⁴: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո ճնշված ժողովուրդների ազատագրության և կարգավիճակի հարցերը դրվեցին Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության պայմանագրի հիմքում: Հայ պատմաբանների աշխատություններում ուշադրություն է դարձվում նաև այն հանգամանքին, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում Հայկական հարցի արդար լուծումը կապվում էր հենց Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հետ: Եվ դա պատահական չէր. Գերմանիայի, Օսմանյան կայսրության ու նրանց դաշնակիցների դեմ մղվող պատերազմում Անտանտի տերություններն առաջնորդվում էին թուրքահպատակ ժողովուրդների ազա-

¹² Լ. Հովհաննիսյան. Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914–1917 թվականներին, էջ 98:

¹³ Լ. Խուրշուդյան. նշվ. աշխ., էջ 41:

¹⁴ Այդ մասին տե՛ս Գեոցիդ армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, в 2 томах. Сост., отв. ред., автор предисловия и комментария Ю. Г. Барсегов, т. 2, ч. 2. М., 2005, с. 225–226.

տագրության սկզբունքով: Թեև վերջինս ավելի շուտ շահարկվում էր, քան իրագործվում, այնուամենայնիվ, արևմտահայերի շահերի տեսանկյունից օսմանյան «Ժառանգության» բաժանման վերաբերյալ ստորագրված անգլո-ֆրանս-ռուսական համաձայնագրերը գերադասելի էին թուրքական բռնակալությունից:

Փաստորեն, հետխորհրդահայ պատմաբանների աշխատություններում հիմնավորվում է 1915–1916 թթ. անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի բանակցություններով և դրանց արդյունքում ստորագրված համաձայնագրերով միջազգային դիվանագիտության մեջ քաղաքական նոր մոտեցման սկզբնավորումը, որը նախադրյալներ էր ստեղծում թուրքական տիրապետությունից հպատակ ժողովուրդների ազատագրման համար: Հայկական հարցը լուծվելու էր ոչ թե Օսմանյան կայսրության սահմաններում հայկական վեց վիլայեթները բարենորոգելու կամ դրանց ինքնավար կարգավիճակ տալու, այլ՝ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ օսմանյան պետության գերիշխանությունը դադարեցնելու և միջազգային վերահսկողության ներքո ինքնավար Հայաստան հիմնելու միջոցով: Հայկական հարցի նկատմամբ Անտանտի տերությունների որդեգրած այս նոր քաղաքական մոտեցումը դարձավ այն միջազգային-իրավական հիմքը, որի վրա Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտական փուլում առաջադրվեց Հայաստանի ինքնորոշման և անկախության պահանջը:

Բացի այն, որ 1915–1916 թթ. Անտանտի տերությունները որոշակիացնում էին իրենց շահերն ու հետաքրքրություններն Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթներում, այդ տարիները նաև առանձնացնում են որպես Հայկական հարցը հայերի ցեղասպանությամբ լուծելու թուրքական քաղաքականության բարձրակետ: Ուստի, Հայաստանի Հանրապետության պատմագրության մեջ չէին կարող անտեսվել կամ շրջանցվել Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայերի նկատմամբ երիտթուրքական կառավարության դիրքորոշման, Հայկական հարցում թուրք-գերմանական գործակցության հարցերը:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրներն ուսումնասիրող հետխորհրդահայ պատմաբանների աշխատություններում զարգացվեց սուլթանական և երիտթուրքական կառավարությունների հակահայկական քաղաքականությունը տրվող գիտական գնահատականը՝ դրանում կարևորելով այն հանգամանքը, որ հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման թուրքական քաղաքականությունը, անկախ պետական վարչակարգի փոփոխությունից, շարունակական էր: Այն իր էությամբ ոչ միայն ազգային էր, այլև՝ արտաքին քաղաքական: Դրա գործադրման ծավալները, ձևերն ու մեթոդներն աստիճանա-

բար կատարելագործվում էին՝ թուրքական պետության նվաճողական նկրտումներին համապատասխան: Ավելին, համաշխարհային պատերազմի ընթացքում նվաճած կամ նվաճելիք տարածքների բաժանման ու կառավարման հեռանկարները, այդ թվում Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ճակատագրի հարցերը, նախապես քննարկվում և դրանց լուծման նախագծեր մշակվում էին ոչ միայն Անտանտի տերությունների գաղտնի դիվանագիտական բանակցություններում, այլև՝ Օսմանյան կայսրության ու կայզերական Գերմանիայի կառավարողների քննարկումներում: Պատմագիտական աշխատություններում նշվում է, որ արդեն XIX դ. վերջին թուրքական կառավարող շրջանակներում հետևողականորեն արմատավորված օսմանիզմի գաղափարախոսությունը՝ ազգակից ժողովուրդներին Ջիբրալթարից մինչև Չինաստան Օսմանյան կայսրության մեջ միավորելու ձգտումը, Հայկական հարցը Հայաստանի հայաթափման, հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման միջոցով լուծելու գաղափարաքաղաքական հիմքն էր: Խնդիրն այն է, որ Մարմարա ու Էգեյան ծովերից մինչև Կասպից ծովի կովկասյան ափերը և դրանից այն կողմ՝ մոտ 2,5 հազ. կիլոմետրի վրա տարածվող մահմեդական օվկիանոսում, Հայաստանը քրիստոնեության միակ կղզյակն էր. խանգարում էր օսմանիզմի գաղափարախոսության իրականացմանը, Կովկասում բնակվող մահմեդականների հետ անմիջական շփմանը, ազդեցիկ ուժ ներկայացնող համատարած զանգվածի ստեղծմանը, ազգային համաթուրանական պետության ստեղծման գաղափարի իրագործմանը: Մշակվում էր հայկական կենդանի «պատնեշի» վերացման պետական ծրագիր: Այն պաշտոնապես ձևակերպվեց Բեռլինի միջազգային վեհաժողովից հետո՝ մեծ վեզիր Բյամիլ փաշայի հրապարակած հրահանգով¹⁵: Ըստ այդմ, մի կողմից փորձ էր արվում հայերին, բուլղարներին, սերբերին, հույներին ներկայացնելու՝ իբրև «թուրքական քրիստոնյաներ», մյուս կողմից էլ այդ ժողովուրդների դեմ գործի էր դրվում ջիհադի՝ «անհավատների դեմ սրբազան պատերազմի» գաղափարը: Երկու դեպքում էլ հայերին, ի թիվս թուրքահպատակ այլ ժողովուրդների, սպառնում էր բնաջնջման, իսկ Հայաստանին՝ հայաթափման մոայլ հեռանկարը: Օսմանիզմի և համաթրքության տեսաբանների գաղափարները հաստատվեցին երիտթուրքերի՝ Մալոնիկի 1911 թ. համագումարում, ապա զարգացվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում: Բնութագրական է 1914 թ. նոյեմբերի 12-ին երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնական վարչության հրապարակած շրջաբերականից Հր. Ավետիսյանի հետևյալ մեջբերումը. «Մեր ժողովրդի և մեր երկրի ազգային իդեալը մեզանից պահանջում է մոսկովյան թշնամու ոչնչացումը, այն բանի համար, որ-

¹⁵ Տե՛ս Հր. Ավետիսյան. նշվ. աշխ., էջ 3-4, Լ. Հովհաննիսյան. Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թվականներին, էջ 37-39:

պեսզի դրանով հասնենք մեր բնական սահմաններին, որոնք կընդգրկեն և կմիացնեն մեր բոլոր ազգակիցներին: Մեր կրոնական զգացմունքները թելադրում են մեզ ազատել իսլամական աշխարհը անհավատների տիրապետությունից»¹⁶: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Կովկասյան ուղղությամբ գործող թուրքական բանակը լուծում էր հենց այս խնդիրը:

Երիտթուրքական վարչակարգի ազգայնամոլական, հակահայկական քաղաքականությանը համահունչ էին Մերձավոր Արևելքում համագերմանիզմի շահերը: Դրանք թելադրում էին Օսմանյան կայսրությունը դիտել և՛ որպես փորձադաշտ հպատակ ժողովուրդների շահագործման, ձուլման և ֆիզիկական ոչնչացման հակամարդկային գաղափարներն իրագործելու համար, և՛ որպես հումքի աղբյուր ու ապրանքների արտահանման եկամտաբեր շուկա, և՛ որպես Արևելքի հետ կապող կարևոր օղակ: Գերմանիայի տնտեսական ու ռազմաքաղաքական ծրագրերի հիմնական զարկերակը պետք է լիներ Հայաստանով անցնող բաղդադյան երկաթուղին: Համագերմանիզմի տեսաբանները և համաթրքության գաղափարախոսները համակարծիք էին, որ Օսմանյան կայսրության թուրքերն ամեն կերպ պետք է մոտենան Կովկասում ապրող իրենց ազգակից մահմեդականներին, կազմեն համատարած ազգային զանգված: Այդ պլանի իրագործմանը խոչընդոտող հայերին պետք էր դուրս մղել իրենց բնակավայրերից, տեղափոխել Միջագետք՝ բաղդադյան երկաթուղու կառույցում որպես էժան բանվորական ուժ օգտագործելու համար: Նախատեսվում էր Հայաստան՝ հայերի բնակավայրեր, տեղափոխել մահմեդականներ արաբական երկրներից, Թրակիայից և Ռուսաստանից: Այսպես ծնվեց Արևելյան Անատոլիայում (Արևմտյան Հայաստանում) «կոմպակտ մուսուլմանական մեծամասնության» գաղափարը¹⁷: Որպես դրա վկայություն, Հր. Ավետիսյանը մեջբերում է կատարում գերմանական աշխարհաքաղաքականության խոշոր տեսաբան, 1914 թ. հունիսին Բեռլինում ստեղծված Գերմանահայկական ընկերության փոխնախագահ Պաուլ Ռոհրբախի՝ պատերազմի նախօրյակին գրած «Պատերազմը և գերմանական քաղաքականությունը» գրքույկից. «...Առաջ քաշելով «Բնջ կլինի, եթե Անտանտի պետությունները միմյանց մեջ բաժանեն մի կողմից Բոսֆորի և Պարսից ծոցի, մյուս կողմից՝ Սուեզի ջրանցքից մինչև Արարատի միջև ընկած տարածքը» հարցը, Պաուլ Ռոհրբախը պատասխանում է. «Դա կլի-

¹⁶ Հր. Ավետիսյան. նշվ. աշխ., էջ 6: *St' u նան* Армянский вопрос и Геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы Политического архива министерства иностранных дел кайзеровской Германии. Новые документы. Сб., отв. ред. В. А. Микаелян. Ереван, 1995, с. 420–422.

¹⁷ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան. Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914–1917 թվականներին, էջ 39–49:

նի Գերմանիայի վախճանը, որպես համաշխարհային տերություն, առաջնակարգ տերությունների շարքից Գերմանիայի դուրս մղում, քանզի Գերմանիայի ապագան Անատոլիայում է, Փոքր Ասիայում, Միջագետքում, Պաղեստինում: ...Եվ քանի որ քաղաքական անհրաժեշտությունից ելնելով մենք պետք է պահպանենք Թուրքիան, մինչև վերջին ծայրահեղություն, ապա մենք չպետք է թույլ տանք, որպեսզի Հայաստանը անցնի Ռուսաստանին»¹⁸:

Հայաստանյան պատմագրության մեջ ներկայացված է նաև Օսմանյան կայսրության ու Գերմանիայի հաղթանակի դեպքում նրանց տնօրինությանն անցնելիք տարածքների քաղաքական կարգավիճակի և վարչական կառուցվածքի վերաբերյալ նախագիծը, որում կարևոր տեղ էին գրավում Կովկասի ապագա վարչաքաղաքական կառուցվածքում հայկական տարածքների ճակատագրին ու Կովկասի էթնիկական բազմազանության մեջ հայերի ապագային վերաբերող հարցերը: 1915 թ. վերջերին երիտթուրքական կառավարության և Կովկասի մահմեդականության հասարակական-քաղաքական շրջանակների նախաձեռնությամբ շրջանառության մեջ դրված այդ նախագիծը պատմագիտական աշխատություններում գնահատվում է՝ որպես Հայկական հարցն Արևմտյան Հայաստանի հայաթափման, հայերի տեղահանման և բնաջնջման միջոցով լուծելու թուրք-գերմանական տարբերակի տրամաբանական շարունակություն, քանի որ նախատեսում էր «ազգային-կրոնական առումով միատարր» Օսմանյան կայսրության հովանավորությամբ «անկախ, քաղաքականապես միավորված, առանց ազգային և դավանական խտրականության Կովկասի» կամ «Կովկասյան ընդհանուր տան» ստեղծում: Փաստորեն, Կովկասը վերածվելու էր բուֆերի Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև: Նշենք, որ միջազգային դիվանագիտության մեջ այդ գաղափարն առաջ էր քաշել անգլիական պրեմիեր-մինիստր Հ. Պալմերսթոնը դեռևս 1853–1856 թթ. Ղրիմի (Արևելյան) պատերազմի ժամանակ՝ Ռուսաստանը թուլացնելու և նրա ազդեցության ոլորտները նեղացնելու նպատակով: Սակայն Կովկասը Օսմանյան կայսրության ու Ռուսաստանի միջև բուֆերի վերածելու գաղափարի զարգացումը և հստակ ձևակերպումը կապված են «Կովկասյան ընդհանուր տան» թուրքական, իսկ այնուհետև՝ Կ. Պոլիս–Անդրկովկաս միասնական մանդատի ամերիկյան ծրագրերի հետ: Առաջինը մշակվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, իսկ երկրորդը՝ դրա ավարտից անմիջապես հետո:

Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև պատերազմի բռնկմանը հաջորդել էր թուրք-վրացական գաղտնի համաձայնագրի ստորագրումը Կոստանդնուպոլսում: Ըստ այդ փաստաթղթի, որը անդրկովկասյան մամուլում

¹⁸ Հր. Ավետիսյան. նշվ. աշխ., էջ 7–8:

հրապարակվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո, Ռուսաստանի դեմ պատերազմում կայսրությանն աջակցելու, Անդրկովկասը Ռուսաստանից կտրելու և Օսմանյան կայսրության ազդեցության ոլորտը դարձնելու թուրքական պետական ծրագրի իրագործմանը նպաստելու դիմաց Վրաստանը ճանաչվելու էր անկախ պետություն, նրան տրվելու էին հայկական ընդարձակ տարածքներ՝ Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային շրջանները, ներառյալ՝ Սևանա լճի հյուսիսային առափնյա հատվածը¹⁹։ Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանակների հեռահար ծրագրերն ամբողջացվեցին, երբ 1916 թ. Յուրիխում գերմաներեն, ֆրանսերեն և անգլերեն հրատարակվեց ազգությամբ վրացու վերագրվող «Վրաստանը և պատերազմը» գրքույկը՝ «Կովկասյան ընդհանուր տան» կամ ֆեդերացիա հիմնելու վերաբերյալ²⁰։ Գրքույկի հեղինակը լիափույս էր, որ Կովկասի բոլոր ժողովուրդները կհամախմբվեին ռուսներին երկրամասից փտարելու համար, որ Վրաստանը միայն Օսմանյան կայսրության ու նրա դաշնակիցների օգնությամբ կարող էր վերականգնել ավելի քան մեկ դար առաջ կորցրած անկախությունը։ Ապա օրինաչափ էր համարվում Կովկասում իրեն հարակից հողերի մի մասի բռնակցումը Թուրքիային՝ որպես հատուցում մղած պատերազմում նրա ռազմական ծախսերի։ Ուշագրավ է, որ Բրեստ-Լիտվսկի հաշտության բանակցություններում թուրքական պատվիրակությունը հենց այդ հիմնավորմամբ և 1914 թ. ռուս-թուրքական սահմանի վերականգնման պահանջին զուգահեռ բարձրացրեց նաև Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի մարզերը Թուրքիային վերադարձնելու հարցը։ «Կովկասյան ընդհանուր տան» սահմաններում Հայաստանը՝ որպես վարչաքաղաքական և աշխարհագրական հասկացություն, վերացվելու էր, հայկական տարածքները տարրալուծվելու էին վրացական ու թաթարական գավառների կազմում, իսկ հայերին դրանց սահմաններում տրվելու էր միայն ազգային եկեղեցական-մշակութային ինքնուրույնություն²¹։

«Կովկասյան ընդհանուր տան» գաղափարն, ըստ հայ պատմաբանների, հատկանշական էր Կովկասում ոչ միայն Թուրքիայի, այլ նաև՝ կայզերական Գերմանիայի ռազմաքաղաքական շահերի տեսանկյունից։ Գերմանիայի Արևելյան քաղաքականության մեջ արդեն ձևավորվում էր Օսմանյան

¹⁹ Տե՛ս Ա. Յակարյան. Малоизвестный исторический документ (Грузино-турецкое соглашение 1914 г.). – ИФЖ, 2005, 13, с. 254–257.

²⁰ Գրքույկի հիմնական դրույթները Հովհ. Հակոբյանի թարգմանությամբ և վերլուծությամբ տպագրվել են «Մշակ» թերթում (17. IX. 1917 – 27. IX. 1917):

²¹ Տե՛ս Հր. Ավետիսյան. նշվ. աշխ., էջ 9։ Լ. Հովհաննիսյան. Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914–1917 թվականներին, էջ 102–103։

կայսրության և Ռուսաստանի սահմանին մի շարք մանր պետություններ ստեղծելու գաղափարը, որով գերմանական դիվանագետներն առաջնորդվելու էին նաև Գերմանիայի ու Ռուսաստանի միջև ընկած սահմանային գոտու կարգավորման հարցում: Փաստորեն, Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելուց և նրա վրայով Կովկաս մտնելուց հետո թուրքերը վերացնելու էին նաև Արևելյան Հայաստանը, իսկ հայ բնակչությանը տարրալուծելու Կովկասում ստեղծվելիք պետական միավորների մեջ: Նշանակում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի, Օսմանյան կայսրության ու նրանց դաշնակիցների հաղթանակի դեպքում արևելահայությանը սպառնալու էր ձուլման ու կոտորածների վտանգը:

Այսպիսով, հետխորհրդահայ պատմաբանները Հայկական հարցի 1915–1916 թթ. պատմության ուսումնասիրությունն ամբողջացրել են երկու իմաստով. նախ՝ ցույց է տրվել, որ Հայաստանը և հայ ժողովուրդը վարչաքաղաքական վերաբաժանման էին ենթարկվելու անկախ այն բանից, թե որ ռազմաքաղաքական խմբավորումը՝ Անտանտը, թե՞ Քառյակ միությունը, կհաղթեր համաշխարհային պատերազմում, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրի մշակած հետպատերազմյան կարգավորման ծրագրում էլ ներառված էին արևմտահայկական տարածքների պատկանելության, սահմանների, կարգավիճակի և հայ բնակչության ճակատագրի հարցերը: Այնուհետև, Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տիրույթների բաժանման անգլո-ֆրանս-ռուսական և Կովկասյան ֆեդերացիայի կամ «Կովկասյան ընդհանուր տան» թուրք-գերմանական ծրագրերի պատմահամեմատական վերլուծության շնորհիվ հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ, չնայած իր զավթողական էությանը, այնուամենայնիվ, անգլո-ֆրանս-ռուսական ծրագիրը նախընտրելի էր թուրք-գերմանականին, քանի որ դրանում չէր դրվում հայ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացման հարց, ընդհակառակը, կարևորվում էր Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական գերիշխանության դադարեցման անհրաժեշտությունը:

ОСВЕЩЕНИЕ ПЛАНОВ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ ПО АРМЯНСКОМУ ВОПРОСУ В 1915–1916 ГГ. В ИСТОРИОГРАФИИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ЛИЛИТ ОГАНЕСЯН

Резюме

После восстановления независимости Армении в 1991 г. изучение истории Армянского вопроса 1915–1916 гг. в армянской историографии получило целостный вид. Армянские историки показали, что Армения и армянский народ подверглись бы административно-политическому переделу, независимо от того, какая из военно-политических группировок – Антанта или Четверной союз, победила бы в Первой мировой войне (1914–1918 гг.). А в итоге сравнительного анализа англо-франко-русского плана о разделе нетурецких частей территории Османской империи и германо-турецкого плана о создании «общего Кавказского дома» выявлено, что, несмотря на захватническую суть, англо-франко-русский план был предпочтительнее, поскольку в нем не ставился вопрос физического уничтожения армянского народа. Наоборот, придавалось значение необходимости прекращения турецкого господства в отношении Армении и армянского народа.

THE ELUCIDATION OF THE PLANS OF THE GREAT POWERS ON THE ARMENIAN QUESTION IN 1915–1916 IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

LILIT HOVHANNISYAN

Summary

After the re-establishment of Armenia's independence in 1991, the study of the history of the Armenian Question in 1915–1916 got a holistic view in the historiography of the Republic of Armenia. The Armenian historians indicated, that Armenia and the Armenians were going to be exposed to administrative-political repartition, irrespective of which military and political group – the Entente, or Quadruple alliance, would win in the World War I (1914–1918). And as a result of comparative analysis of Anglo-French-Russian plan on partition of non-Turkish parts of the territory of the Ottoman Empire and German-Turkish plan on creation of “Common Caucasian home” it was revealed, that Anglo-French-Russian plan was preferable. Despite its aggressive essence, the issue of physical destruction of the Armenians wasn't raised. Conversely, the importance of necessity to cease the Turkish domination with reference to Armenia and the Armenian people was attached.